

Тімоті Снайдер

Перетворення націй
Польща, Україна, Литва, Білорусь
1569–1999

Видання п'яте

ДУХ І ЛІТЕРА

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»
Центр європейських гуманітарних досліджень

УДК 94(4): 323.1
С53

Снайдер Тімоті. Перетворення націй.
Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999.
/Пер. з англ. – Вид. 5-е – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. – 464 с.

ISBN 978-617-8262-35-8

У своїй книзі відомий американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер, досліджує феномен народження модерних націй. Книга починається з розгляду створення в XVI ст. Речі Посполитої – найбільшої держави ранньомодерної Європи. Наприкінці ж XX ст., яким і закінчується дане дослідження, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність, державні кордони мали охоплювати мовні спільноти. Яким чином з однієї ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні? Відповідь автора покликана привернути увагу фахових істориків, а також людей, яким небайдужі питання власної ідентичності.

Видавці:

Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Відповідальний за випуск: Олексій Сігов

Переклад з англійської: Антон Котенко,
Олександр Надтока

Наукове редагування: Катерина Диса

Літературне редагування: Леся Лисенко

Коректура: Наталія Анікеєнко

Комп'ютерна верстка: Катерина Салата,
Юрій Кореняк

Художнє оформлення: Ірина Пастернак

ISBN 978-617-8262-35-8

ISBN 978-0-300-10586-5

© Yale University Press, 2003

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

<i>ВЛАСНІ НАЗВИ ТА ДЖЕРЕЛА</i>	9
<i>ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК</i>	10
<i>КАРТИ</i>	11
<i>ВСТУП</i>	15

Частина 1

ЗМАГАННЯ ЗА ЛИТОВСЬКО-БІЛОРУСЬКУ БАТЬКІВЩИНУ

1. Велике князівство Литовське (1569–1863)	33
2. Батьківщино моя, Литво! (1863–1914)	51
3. Перша світова війна та Віленське питання (1914–1939)	77
4. Друга світова війна та Вільнюське питання (1939–1945)	101
5. Епілог: радянський литовський Вільнюс (1945–1991)	117

Частина 2

ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ

6. Ранньомодерна Україна (1569–1914)	135
7. Галичина і Волинь на узбіччі (1914–1939)	167
8. Етнічні чистки в Західній Україні (1939–1945)	189
9. Етнічні чистки в Південно-Східній Польщі (1945–1947)	219
10. Епілог: комунізм та знищення пам'ятей (1947–1981)	249

Частина 3**ПЕРЕТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ БАТЬКІВЩИНИ**

11. Патріотична опозиція та державні інтереси (1945–1989)	267
12. Національна держава (1989–1991)	285
13. Європейські стандарти та польські інтереси (1992–1993)	317
14. <i>Envoi</i> : повернення до Європи	345
<i>АРХІВИ</i>	367
<i>ЗБІРКИ ДОКУМЕНТІВ</i>	369
<i>ПОДЯКИ</i>	373
<i>ПРИМІТКИ</i>	377
<i>ПОКАЖЧИК</i>	439

Власні назви та джерела

У цій книжці піде мова про трансформацію національних ідей, причини етнічних чисток та підстави для національного примирення. У ній також ітиметься про боротьбу за простір та спірні території, які в різні часи називались по-різному різними людьми, а тому й про несхожість історії та пам'яті, що стає очевидним, коли звертати увагу на власні назви. Для цього наведений нижче географічний покажчик містить топоніми вісьмома мовами, які використовувались під час написання цієї книги¹.

Кількох зауваг потребують і назви країн. У цій праці все, що стосується середньовічної Київської Русі, позначається як “києво-руське”. Культура східних слов'ян ранньомодерної польсько-литовської Речі Посполитої називається “руською”. Прикметник “російський” використовується для Російської імперії, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Російської Федерації. Термін “український” позначає географічне поняття в Середньовіччі та ранньомодерному часі, але політичне – в сучасному контексті. “Литовський” і “польський” стосуються відповідних політичних утворень і культур у відповідні часи. Історичні землі “Галичини” та “Волині” так і називатимуться протягом усього тексту.

Ця книжка ґрунтується на архівних матеріалах, збірках документів, парламентських стенограмах, міністерських меморандумах, газетах (місцевих, загальнодержавних і національних меншин різних країн і періодів), щоденниках, спогадах і листуванні, наукових публікаціях та інших друкованих і рукописних джерелах, а також на інтерв'ю з державними службовцями, депутатами парламентів, міністрами та головами держав. Назви архівів подано абрєвіатурами, збірок документів – їхніми короткими назвами: пояснення знаходяться в кінці книжки. Назви статей і книжок спочатку цитуються повністю, а потім подається лише прізвище автора та скорочена назва; решта джерел вказуються повністю.

Географічний показник

АНГЛІЙСЬКА	УКРАЇНСЬКА	ПОЛЬСЬКА	БІАРУСЬКА	РОСІЙСЬКА	ІДАНШ	НІМЕЦЬКА	ЛИТОВСЬКА
Vilnius	Вільнюс	Wilno	Вільня	Вильнюс	Vilne	Wilna	Vilnius
Lviv	Львів	Lwów	Львоў	Львов	Lemberik	Lemberg	Lvovas
Kyiv	Київ	Kijów	Кіеў	Киев	Kiv	Kiew	Kijevas
Minsk	Мінськ	Mińsk	Мінск	Минск	Minsk	Minsk	Minskas
Galicia	Галичина	Galicja	Галічына	Галиция	Galitsye	Galizien	Galicia
Volhynia	Волинь	Wolyń	Валынь	Волынь	Volin	Wolynien	Volyne
Poland	Польща	Polska	Польшча	Польша	Poyln	Polen	Lenkija
Lithuania	Литва	Litwa	Летува	Литва	Lite	Litauen	Lietuva
Belarus	Білорусь	Białoruś	Беларусь	Белоруссия	Vayrusland	Weissrussland	Baltarusija
Ukraine	Україна	Ukraina	Україна	Украина	Ukraine	Ukraine	Ukraina
Russia	Росія	Rosja	Расея	Россия	Rusland	Russland	Rusja

Вступ

Коли з'являються нації? Що стає причиною етнічних чисток? Як держави можуть примиритися?

Ця книга про народження модерних націй. Вона починається зі створення в XVI ст. найбільшої держави ранньомодерної Європи, Речі Посполитої, націю якої складала її шляхта: католицька, православна й протестантська. Об'єднані спільними політичними та громадянськими правами шляхтичі польського, литовського та східнослов'янського походження визначали себе, латиною чи польською мовою, як належних до “польської нації”. Для них було цілком зрозумілим і природним, що мови держави, приватних розмов, літератури та літургії є мовами різними. Після поділів Речі Посполитої у XVIII ст. імперіями-суперниками деякі патріоти почали асоціювати націю з народом, а національність – з народною мовою. Наприкінці XX ст., яким і закінчується ця книга, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей момент уявлення про національність державні кордони мали охоплювати мовні спільноти, а мови повсякдення, політики та релігії мали бути одною і тою самою. Яким чином з одної ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні?

Наш шлях крізь ці зміни вестиме від уявлень про націю в ранньомодерній Речі Посполитій (1569–1795) та імперіях XIX ст., які її розділили (1795–1918), до національних ідей у незалежних державах і радянських республіках, що витіснили останніх (1918–1939). Ми побачимо, що ранньомодерна ідея польської нації пережила поділи й процвітала в імперські часи, а її дезінтеграція почалась лише наприкінці XIX ст. Проте навіть тоді модерні національні погляди

виникли зі змагання з їх ранньомодерними попередниками на тлі дещо віддаленої імперської влади. Ця прихована боротьба традиційного патріотизму й етнічного націоналізму тривала навіть у нових державах, створених після Першої світової війни. І хоча державотворення після 1918 р. нав'язувало необхідність вибору, обмежуючи альтернативи, нова ідея модерної етнічної нації все ще не була панівною. Лише організоване насильство Другої світової війни остаточно зламало історичну оболонку, в межах якої могли співіснувати ранньомодерні ідеї про націю. Депортації, геноцид та етнічні чистки знищили історичні землі й спустошили багатокультурні міста, звільнивши шлях модерному націоналізмові; масові вбивства та переміщення еліт викоринили традиції. Розвиваючи цю тезу, наша праця фокусує увагу на воєнному досвіді поляків та українців і шукає причини їхніх взаємних етнічних чисток. Після чотирьох років радянської та нацистської окупації українці й поляки впродовж наступних чотирьох років продовжували проводити взаємні етнічні чистки, що забрали понад 100 тис. життів і стали причиною переселення 1,4 млн осіб. Як дійшло до такого? Чи етнічні чистки справді викликані націоналізмом, чи, навпаки, саме вони ведуть до подальшої націоналізації населення?

Як національні держави дають собі раду з такою історією? Чи можуть вимоги модерних національних ідей, так жахливо втілені в етнічних чистках, мати також і мирний прояв? Ці питання порушувалися від 1940-х до 1990-х рр. Після революцій 1989 р. між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною існували всі можливі передумови національного конфлікту: розпад імперій, історично нелегітимізовані кордони й провокуючі меншини, реваншистські заклики, нерішучі еліти, недосвідчені демократії, різні пам'яті про етнічні чистки та національні міфи про одвічний конфлікт. Попри все це, польська східна політика, усвідомлюючи, чим є модерна нація, змогла забезпечити геополітичну стабільність. На розпад СРСР чекали, його пришвидшували й мирно завершили. Найочевиднішим доказом польського успіху стало незнання на Заході про історичні конфлікти та воєнні чистки, про які йтиметься в цій книжці. Там, де у 1990-х рр. дійшло до збройних конфліктів, як, наприклад,

у Югославії, громадськість дізналась про прецеденти часів Другої світової війни і начебто взаємну прадавню ненависть їхніх учасників. Там же, де запанували мир і благополуччя, як, наприклад, у Польщі, центральне місце зайняв історичний наратив “повернення до Європи”. Іншим доказом успіху польської східної політики стала польська інтеграція із Заходом. Так 1999 р. став роком величезних досягнень і неймовірних невдач нової Європи: надавши членство Польщі, НАТО бомбардувало Югославію, і поки світ спостерігав за конфліктом між сербами та їхніми сусідами, у Косово було відправлено спільний польсько-український миротворчий батальйон. Чому Північно-Східна Європа об’єдналась, а Південно-Східна розпалася?

ЧАС

Ці три питання – коли з’являються нації, що стає причиною етнічних чисток і як держави можуть примиритися – визначають хронологічні рамки цієї праці: 1569–1999 рр. Рік 1569 – це час створення ранньомодерної польської нації. Тоді польські та литовські шляхтичі уклали угоду, відому як Люблінська унія, й створили Річ Посполиту. Відтоді вони мали спільний парламент і разом обирали монархів, створюючи спільну цивілізацію. За умовами унії Польське королівство та Велике князівство Литовське зберігали окремі право та адміністрацію, а також внутрішній кордон, хоча він і був змінений на користь Польщі, передавши тій південні, переважно східнослов’янські, території Литви. Це розділило східнослов’янську шляхту та простолюду, розмежувавши території, які ми сьогодні називаємо Україною та Білоруссю. Хоча Люблінська унія й виходила з принципів релігійної толерантності, вона також збіглася з амбітною церковною реформою. Перехід східнослов’янської шляхти зі східного на західне християнство став причиною нового поділу – між шляхтичами та простолюдом – на теренах, що сьогодні належать Україні та Білорусі. Отже, об’єднання польської шляхетської нації супроводжувалось новими поділами між іншими соціальними групами. Повстання в Україні, що відбулося пізніше, у 1648 р.,

окреслило, зрештою, контури подальшої польської, української і навіть російської національних історій.

Рік 1569 – це нетрадиційний відправний пункт для роздумів над національними історіями Польщі, Литви, Білорусі, України чи Росії, які зазвичай починаються від часів Середньовіччя і начебто виказують тяглість у розвитку нації аж до сьогодення. Щоб відчуті зміни в цьому процесі, найкраще почати з появи єдиної ранньомодерної нації на розлогих територіях Речі Посполитої, а потім звернути увагу на її вплив на сучасну політику. Хоча ця ранньомодерна нація і називалась “польською”, цей термін позначав швидше громадянство та цивілізацію, ніж мовну або етнічну належність. Почавши з 1569 р., ми зможемо зрозуміти злагожденість і привабливість ранньомодерної польської нації, а також звільнити себе від сучасних уявлень про те, якою саме має бути національність. А оскільки це дослідження саме нації, а не держави, його перехідна цезура також не буде традиційною. ХІХ ст. стало “золотим віком” польської цивілізації, незважаючи на те, що поділ 1795 р. поклав край Речі Посполитій. Тому замість концентрувати увагу на 1795 р., як це роблять романтична, національна й історіографічна традиції, ця книжка пропонує 1863 р. як початок кінця ранньомодерної політики. У 1863 р. польські шляхтичі востаннє повстали проти російської влади; після 1863 р. Російська імперія почала підважувати польське культурне й економічне домінування у своїх західних губерніях. Після невдалого повстання велика частина традиційної польської еліти відкинула традиційні визначення держави і нації. До них приєдналися окремі імперські чиновники й народні діячі, які вважали, що нації визначаються релігією та мовою. Тому лише після 1863 р. з’являються модерні польський, литовський і російський націоналізми, ворожі ранньомодерним уявленням, а також стають помітними обриси білоруської ідеї. Подібного розриву не сталось у маленькій частині колишньої Речі Посполитої, що відійшла до Австрії. В цьому випадку ми маємо зосередити увагу на 1876 р., коли в Російській імперії було заборонено українські публікації; відтоді в Австрії почала набувати сили українська ідея, а в австрійській Галичині з’явилися умови для українсько-польського протистояння.

Ми побачимо, що минуле справді має значення для появи модерних націй, хоча й не таке, якого прагнули б самі націоналісти. Кожен модерний націоналізм, про який ітиметься далі, ігноруватиме очевидні ранньомодерні традиції, надаючи перевагу уявній тяглоті від часів Середньовіччя. Ми також зрозуміємо, що модернізація пов'язана з націоналізмом, навіть якщо теорії модернізації не можуть пояснити найголовніших складових національних успіхів чи поразок. Ознаки модерного суспільства – політичні ідеології, демократична політика, вишукана пропаганда, мас-медіа, загальна освіта, зростання населення, урбанізація, індустріалізація – для всіх них є місце в цьому дослідженні. Централізована держава – це фетиш і для націоналістів, що проєктують її в минуле, і для представників суспільних наук, які, слухно акцентуючи її новизну та потенціал, часом перебільшують успіх її творців. Держави не менше за нації існують у часі. Державна влада стає легітимною тоді, коли населення визнає її такою. У цій праці спроби творення сучасних централізованих держав розглядаються як проєкти з різними та часто непередбачуваними результатами. Держави руйнуються так само, як і створюються, і спосіб їх знищення часто визначає національні ідеї наступного покоління. Більш того, під час свого творення держави часто набувають невизначених форм, прикладом чого можна вважати ранні радянські республіки з їхньою змінною національною політикою, коли національне відродження наслідувалось і підтримувалось масовими вбивствами національно свідомої інтелігенції. Іншим зразком є амбітна міжвоєнна Друга Річ Посполита, розділена у своїх визначеннях нації, нездатна ані асимілювати прикордоння, ані побудувати федеративну державу, так само, як і післявоєнна Польща: легітимізована етнічною гомогенністю, але керована комуністами. Описуючи перші десятиліття ХХ ст., ця книжка розглядає державотворення як один із процесів, що посилював чи послаблював національні ідеї.

У середині ХХ ст. централізовані держави особливого ґатунку, як-от нацистська Німеччина та Радянський Союз, окупували всі території, про які йдеться в цій книзі. Порядки, які вони принесли із собою, були чужими традиційним методам місцевої політики й

ворожими до народів, що підпали під їхню владу. Описуючи успіхи (або поразки) у творенні національних держав (чи їхніх симулякрів) після Першої світової війни, ця праця приділяє більше уваги долі народів під час Другої світової війни, яка знищила залишки ранньо-модерної національності, поширивши повсюди модерний націоналізм. Хоча обидві дати є лише перехідними цезурами, рік 1945 був важливішим за 1918. Після 1863 р. модерні національні ідеї охопили маси населення; після 1945 р. ці маси сприйняли їх. Зі схожих причин ця праця закінчується 1999 роком, а не 1989. Хоча Польща відновила свій суверенітет у 1989 р., а Білорусь, Литва й Україна здобули незалежність у 1991 р., саме польський вступ до НАТО у 1999 р. символізує кінець чергового етапу національної історії. Членство в НАТО не лише підтвердило успіх модерної польської національної держави, а й стало винагородою Польщі за розв'язання дразливих національних питань. Підтримавши нові національні держави, що розташовувались між нею і Росією, Польща змогла довести свою належність до Заходу. Рік 1569 був символом ранньомодерних польських прагнень до експансії на схід, яка закінчилась у 1940-х рр.; рік 1999 ознаменував новітнє польське тяжіння до західної безпеки та політичної ідентичності.

ПРОСТІР

У цій книжці ми не триматимемось кордонів держав двадцятого століття чи імперій століття дев'ятнадцятого, натомість розглядатимемо територію Речі Посполитої, якою та складалась у 1569 р. Частина перша зосереджує увагу на Вільнюсі: колись столиці Великого князівства Литовського, центрі губернії Російської імперії, польському місті у 1920–1930-х рр. і радянському литовському місті після Другої світової війни. Сьогодні це столиця незалежної Литви. До “Остаточного Розв'язання”¹ євреї називали Вільнюс “Північним Єрусалимом”, і ще донедавна поряд із литовцями місто вважали своїм поляки, росіяни та білоруси. У ранньомодерному варіанті політичної національності Вільнюс – литовське місто, адже він був столицею Великого князівства Литовського в Речі Посполитій. На-